

УДК 930.253:[94+614.885] “1944/1945”

М. А. СРІБНА*

**ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА
НА ЗВІЛЬНЕНИХ ВІД НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1944–1945 рр.****(за документами ЦДАГО України, ЦДАВО України,
Державного архіву Житомирської області)**

На основі архівних документів аналізується діяльність Українського Червоного Хреста на звільнених від нацистських окупантів українських землях у період 1944–1945 рр.

Ключові слова: Український Червоний Хрест; Друга світова війна; санітарні дружини; охорона здоров'я; інфекційні хвороби; донорський рух; гуманітарна допомога.

Кожне чергове десятиліття містить у собі круглі дати, які пов'язані з Другою світовою війною. 70-річчя з дня визволення українських земель від нацистської окупації змушує згадувати про незчисленні жертви війни та поступовий процес відбудови країни. Ціна визволення та суспільно-економічного відновлення країни виявилася надто тяжкою для всіх тих, хто жив у ті часи.

Актуальність дослідження підсилюється тими завданнями й проблемами, що постали на сучасному етапі розвитку України, коли відбуваються воєнні дії на Сході держави. У зв'язку з цим постає проблема соціального захисту мирного населення, надання необхідної медичної і гуманітарної допомоги, відбудова зруйнованого житлового фонду. Одвічні цінності, такі, як милосердя, взаємодопомога та співчуття набувають особливого значення. Український Червоний Хрест уособлює ці ідеали та посідає дедалі помітнішу роль у розбудові суспільства. Вивчення діяльності цього товариства в період визволення українських земель у роки Другої світової війни дає можливість визначити деякі напрямки та шляхи використання позитивного досвіду роботи щодо надання допомоги цивільному населенню.

Мета дослідження полягає у реконструкції та об'єктивному аналізі особливостей діяльності Червоного Хреста в Україні впродовж 1944–1945 рр.

---

* *Срібна Марія Андріївна* – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею історії України.

Завдання наукової розвідки полягають у розкритті санітарно-епідеміологічного напрямку роботи Українського Червоного Хреста на звільнених від окупантів українських територіях.

Основний масив документів з історії українського червонохресного руху – в центральних та обласних архівах України. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України знаходиться фонд 4616 “Центральний комітет товариства Червоного Хреста УРСР”, який містить річні звіти про санітарно-оборонну роботу Червоного Хреста УРСР; піврічні та кварталні звіти за 1943 р.; накази Центрального комітету товариств Червоного Хреста УРСР (1943–1944 рр.); постанови, довідки та листування Червоного Хреста періоду війни; доповіді про результати роботи червонохресних організацій за 1945 р. тощо.

Матеріали фонду № Р1 “Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”, фонду № Р2 “Управління справами Ради Народних Комісарів Української РСР” дали змогу дослідити різні листування з Народними комісарами і центральними установами УРСР щодо питань вивчення санітарних наслідків німецької окупації в Україні; ремонту приміщень медичних закладів; забезпечення квартирами медичних працівників; матеріали про роботу евакогоспіталів та про відновлення роботи лікувальних закладів системи Народного комісаріату охорони здоров’я УРСР й забезпечення їх медикаментами тощо.

У фондах 342 “Міністерство охорони здоров’я УРСР” та Р 348 “Міністерство соціального забезпечення УССР” документи відображають реальну ситуацію щодо розповсюдження в республіці в після-окупаційний період важких інфекційних захворювань та про соціальне забезпечення населення УРСР у 1940 р. та 1944 р. Ця інформація певний час не мала розголосу, тому вивчивши документи фонду, відзначимо розбіжності між оприлюдненими офіційною радянською історіографією та реальними показниками, які свідчили про довготривалу епідемічну кризу в республіці в період 1943–1949 рр. Крім того, ці документи підтверджують, що ліквідація медико-санітарних наслідків війни, відновлення системи охорони здоров’я населення та організація функціонування медичних установ були головним напрямком у діяльності органів радянської влади, про що свідчить комплекс прийнятих директивних документів та розпоряджень.

Особливий інтерес у контексті цього дослідження становлять матеріали Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України). У фонді 1 “Центральний комітет Комуністичної партії України” зберігаються справи, які містять інформацію про підготовку військових лікарень до зимового періоду в 1941–1945 рр.; становище та роботу інститутів та станцій з переливання крові, плани заготівлі крові для потреб Червоної Армії; довідки, звіти та листування

про роботу комітетів допомоги хворим і пораненим бійцям та командирам Червоної Армії.

У статті використано документи Державного архіву Житомирської області (фонд Р3853 “Житомирський обласний комітет Червоного Хреста”), завдяки яким розкривається специфіка діяльності червонохресного осередку в області.

Зазначені архівні матеріали дозволяють широко розглянути та розкрити основні принципи державної політики стосовно гуманітарного та медичного забезпечення армії і цивільного населення в УРСР у роки Другої світової війни. Проте вони вимагають критичного ставлення, оскільки радянський бюрократичний апарат, маніпулюючи фактами, корегував наявну ситуацію відповідно до політичної моделі.

Активісти Червоного Хреста брали активну участь у відновленні системи охорони здоров'я на звільнених українських землях. Роботу товариства можна поділити на декілька етапів.

Перший етап розпочинався із звільненням областей України підрозділами Червоної армії. Оскільки на цей момент у визволених землях не було організованої цивільної системи охорони здоров'я, то саме червонохресні загони надавали невідкладну медичну допомогу населенню, здійснювали першочергові протиепідемічні заходи, допомагали відновлювати роботу медичних установ. Насамперед медики виявляли та госпіталізували осіб з інфекційними хворобами та з підозрою на інфекційні хвороби. Для госпіталізації використовувалися ізолятори та стаціонари, а для обслуговування хворих залучалися місцеві мешканці, зокрема ті, хто мав медичну підготовку (лікарі, середній медперсонал, сандружинниці). Проведення протиепідемічних заходів поєднувалося з цілеспрямованою організаційною роботою з налагодження діяльності лікарень, амбулаторій, санітарно-епідеміологічних станцій. Така робота розпочиналася в перші ж дні після визволення областей УРСР. За ініціативою представника санітарного відділу армії у районному центрі скликалося засідання надзвичайної протиепідемічної комісії, до складу якої входили: голова райвиконкому, райвійськком, уповноважений НКВС, завідувач райздороввідділу та представник військової частини. На такому засіданні розглядали план проведення протиепідемічних заходів та відновлення роботи медико-санітарних закладів у районі, а також визначався характер та розмір допомоги, яку міг надати органам цивільної охорони здоров'я санітарний відділ армії та червонохресні загони. Наступний період розпочався після того, як свою роботу відновили адміністративні органи радянської влади.

3 квітня 1944 р. на засіданні Виконкому СТЧХ і ЧП СРСР було ухвалено рішення “Про формування санітарно-епідемічних загонів Червоного Хреста для роботи у звільнених від німецьких окупантів районах”, де Центральному комітету товариства Червоного Хреста УРСР доручалось до 1 травня 1945 р. сформувати 15 санітарних епідемічних загонів¹.

У 1944 р. лише в Харківській області 1768 чоловік санітарного активу брало участь у відбудові міст та районних центрів. Така ж робота проводилась у Чернігівській, Сумській, Запорізькій та інших областях².

Крім того, на 1944 р. у Полтавській області у всіх 49 адміністративних районах відновили свою роботу райкоми Червоного Хреста. На посади керівників райкомів було підібрано 20 платних працівників. Також було створено 1478 первинних організацій. Залучено до членства 51309 чоловік, із них у колгоспах – 12298. Успішно склали нормативи на значок ГСО 13336 чоловік та 7733 на значок БГСО. Зібрано 78 тис. руб. членських внесків. В області діяло 961 санітарних постів. На курсах медсестер підготовлено 141 чоловік. Активісти Червоного Хреста за вказаний період попросували та відремонтували 17783 одиниць білизни для поранених та хворих, зібрали для лікарень 93974 руб.³.

Проте в області було погано організовано донорський рух. У результаті чого тільки 1146 чоловік було залучено в ряди донорів із 10 тис. запланованих. У Миргородському районі, у діючих трьох лікарнях збір крові не можна було організувати через відсутність реактивів з виявлення групи крові. Хоча обласний відділ охорони здоров'я такі реактиви мав⁴.

У Дніпропетровській області санітарний пост провів обстеження 5 тис. чоловік; вивчив санітарне становище 1680 дворів; створив санітарні пости в цехах заводу ім. Леніна; встановив чергування на санітарних перепустках⁵.

У 1944 р. червонохресні структури в цілому діяли в руслі планів розвитку мережі охорони здоров'я на звільнених від німецьких окупантів українських землях, дотримуючись принципів оптимізації мережі санітарно-епідемічної роботи⁶.

На початку 1944 р. в областях УРСР було розгорнуто 1135 інфекційних ліжок, які мали півтора комплекту білизни на ліжко, але зовсім не було ковдр та халатів⁷.

Також варто зазначити, що за роки війни відбулися зміни у структурній мережі лікарняних закладів за рахунок скорочення дитячих та спеціалізованих закладів. Змінилася й структура спеціалізованого ліжкового фонду, зокрема, збільшилася питома вага ліжок для хворих терапевтичного, хірургічного, інфекційного, венерологічного й стоматологічного профілю, що було пов'язано із зростанням захворювань серед населення на ці хвороби. В 1945 р. обсяги відбудовних робіт у медичній сфері республіки значно збільшилися, чому сприяло остаточне визволення України від німецьких окупантів.

Збіднілим і незбалансованим залишалось харчування хворих. У лікувальних закладах Наркомздраву України лише розпочиналась відбудова підсобних господарств. У них утримувалося 186 корів та 144 голів овець⁸.

У Житомирі з травня 1944 р. по 20 вересня 1945 р. Червоний Хрест провів такі заходи: створено на підприємствах та різних закладах (доуправління, школи) 89 первинних організацій з 4858 членами товариства; зібрано членських внесків у 1944 р. – 7087 руб. та в 1945 р. – 3105 руб.; підготовлено 164 значкистів ГСО та 27 значкистів БГСО; організовано 51 санітарні пости, з яких 39 були частково оснащені; підготовлено та випущено на курсах медсестер 50 чоловік, навчалось на колгоспних курсах 27 чоловік; залучено в донори 558 чоловік⁹.

Проте, незважаючи на всю різносторонню діяльність товариства, в його роботі було багато прорахунків. Зокрема, у багатьох колгоспах не було первинних червонохресних організацій; засідання комітетів первинних організацій та загальні збори членів товариства проводились нерегулярно; перевибори первинних організацій були проведені на багатьох виробництвах незадовільно та без достатньої активної участі її членів; доволі слабо надходили членські внески, а плани з підготовки значкистів ГСО і БГСО не виконувались. В охороні здоров'я санітарні пости Червоного Хреста брали участь погано¹⁰.

Також з архівної документації можна зробити висновки, що в Житомирі не було організовано жодної санітарної дружини. А на курсах медсестер спостерігались випадки прогулів та несумлінного ставлення до занять. Політмасова робота серед слухачів зовсім не проводилась¹¹.

Уже на 1 грудня 1945 р., урахувуючи всі недоліки в роботі товариства, було створено 1345 первинних організацій; членів товариства налічувалось 64880 осіб; членських внесків було зібрано 64486 руб.; підготовлено 22673 значкистів ГСО та 9284 значкистів БГСО; створено 7 кадрових санітарних дружин зі 138 санітарними дружинницями; донорів налічувалось 611 чоловік¹².

Після визволення території України перед членами Червоного Хреста постало завдання відбудови лікувально-профілактичних, науково-медичних та навчальних закладів.

Протягом 1944–1945 рр. в оздоровчих закладах України було оздоровлено 364317 дітей різного віку. Зокрема: 122669 – в піонерських таборах загального типу; 11436 – санаторного типу; 100225 – на шкільних оздоровчих майданчиках; 15079 – на дошкільних оздоровчих майданчиках; 8146 – у сезонних оздоровчих санаторіях; 48643 – у санаторних групах при дитячих садочках; 9819 – у дитсадочках (вивіз за місто); 19582 – у санаторних групах дитячих ясел; 3875 – на дачах дитячих ясел (вивіз за місто); 16981 – в дитячих будинках Наркому охорони здоров'я; 3947 – в будинках дитини Наркому охорони здоров'я; 3915 – в таборах для школярів 8–9 класів¹³.

Розбіжності ж щодо кількості відновлених медичних закладів у різних джерелах та виданнях пояснюються недосконалістю тодішньої системи обліку в медичній сфері. Але, незважаючи на те, що наведені нами цифри вимагають критичного ставлення, констатуємо головне –

вони загалом правильно відображають тенденцію зростання кількості відновлених медичних закладів та розвитку лікувально-санітарної справи в республіці. За усіма показниками зростання мережі закладів охорони здоров'я в 1945 р. мало місце значне покращення порівняно з 1944 р. і стрімке наближення до довоєнного рівня.

Відновлення роботи медичних закладів відразу ж позитивно позначалося на стані медичного обслуговування населення. Особливо важливе значення у цьому процесі мало відновлення роботи медичних закладів у сільській місцевості, адже саме вони забезпечували потреби переважної частини населення України у медичній допомозі.

Важливу роль у розгортанні Червоним Хрестом відбудовчої роботи відіграла постанова РНК УРСР “Про організацію колгоспних сестринських пунктів Червоного Хреста та підготовку колгоспних медичних сестер” від 15 січня 1945 р., яка передбачала низку заходів зі зміцнення системи охорони здоров'я на селі. На курси медичних сестер направлялись колгоспниці віком від 15–35 років, які мали освіту не менше шести класів¹⁴.

Закінчивши курси, жінки поверталися працювати за фахом до рідних сіл. Їхня допомога колгоспникам була особливо потрібною в період польових робіт, а також весною, восени та взимку, коли внаслідок великих снігових заметів надзвичайно ускладнювалося сполучення багатьох сіл з райцентрами, де знаходилися поліклініки та лікарні.

Проте ця справа розвивалась непросто, головним чином через брак матеріальних ресурсів. Не вистачало приміщень для облаштування колгоспних сестринських медичних пунктів. Правління колгоспів часто відмовляло комітетам Червоного Хреста у виділенні коштів для оснащення медичного пункту й оплати праці медичних сестер¹⁵.

У сільській місцевості надзвичайно повільно відновлювалася мережа пологових будинків. Через відсутність приміщень, обладнання, акушерок у більшості сіл роботу колгоспних пологових будинків не було відновлено. У 1943–1945 рр. в організації охорони здоров'я населення в Україні найбільш слабким місцем була недостатня забезпеченість медико-санітарних закладів спеціальними технічними видами допомоги, що негативно впливало на рівень діагностики в лікувальних закладах. У багатьох випадках навіть бинти використовували декілька разів після прання. Через відсутність електричного освітлення у багатьох лікарнях ускладнювалося проведення операцій. Головними причинами того, що в медичних закладах не вистачало найнеобхіднішого, було те, що в умовах війни медикаменти, препарати, інструменти направлялися насамперед у військові госпіталі. Цивільні медичні заклади забезпечувалися за залишковим принципом. Жоден з лікувально-профілактичних закладів у сільській місцевості УРСР не мав власного автомобільного транспорту, а використання коней було неможливим через дефіцит фуражу. Ці обставини ускладнювали протиепідемічну роботу, оскільки

лікарі не мали можливості своєчасно виявити та ізолювати всіх інфекційних хворих.

На західноукраїнських землях ситуація була такою ж, як у східних регіонах. У великих містах і багатьох селах не вистачало медичного персоналу. Матеріальні ресурси і бюджетні кошти, що виділялись Наркоматом охорони здоров'я, були мізерні і не дозволяли вирішити практичні завдання. Внаслідок цього загострювалась санітарно-гігієнічна ситуація. Поширювались інфекційні захворювання. Сотні тисяч військових і цивільних громадян потребували невідкладної медичної допомоги.

У другій половині 1944 р. для західноукраїнських організацій Червоного Хреста з інших областей УРСР було направлено: 193 санітарних сумок, 49 рушників, 51 халатів, 51 панчо, 66 гумових рукавиць, 112 протигазів, 38 аптечок, 25 беретів. Курси медсестер і сандружинниць відповідно одержали: 930 підручників, 520 посібників, 956 підручників з ГСО, 135 підручників із БГСО. Для підготовки санітарів було надіслано 35 підручників. Крім того, організації отримали 3494 примірників інструктивних матеріалів і 1435 агітаційної літератури. Одночасно з матеріально-технічним і теоретичним забезпеченням західноукраїнські осередки Червоного Хреста кадрово посилювалися. Лише Черкаський Червоний Хрест підготував 87 медсестер і направив до госпіталів і лікарень Західної України¹⁶.

На Львівщині ще на початку 1945 р. працювало 584 первинних осередків, а також 19 сандружин. Щомісяця 4 тис. донорів здавали кров для військових госпіталів у обласній станції переливання крові, а ще 400 (IV-ої групи) – у санітарно-бактеріологічному інституті. У Городоцькому районі членами 17 первинних осередків було зібрано 7 тис. крб., а в Куликовському районі – відповідну кількість продуктів для підшефних¹⁷.

У Західній Україні працювали організатори та інструктори з східних регіонів. Вони направлялись Центральним комітетом Товариства Червоного Хреста. Члени брали участь у нарадах червонохресного активу Львова, Рівного, Тернополя. Крім того, червонохресний актив проводив семінари з підготовки голів райкомів Товариства в Рівненській та Львівській областях, первинних осередків Червоного Хреста промислових підприємств.

Таким чином, Український Червоний Хрест в умовах звільнення українських земель від окупантів намагався в системі охорони здоров'я відновити у повному обсязі всю довоєнну мережу. Зрозуміло, що підняти з руїн зруйновані корпуси лікарень та великих лікувально-профілактичних закладів у той час не було ніякої можливості. Тому, організовуючи відбудовно-ремонтні роботи там, де це було можливо, радянські та партійні органи поряд з цим, незважаючи на виключну напруженість із житловим фондом, відводили найбільш уцілілі споруд-

ди для розміщення лікувальних закладів. Важливо відзначити швидкі темпи розгортання інфекційних лікарень та відділень, а також усієї санітарно-протиепідемічної служби. Це диктувалося надзвичайно напруженою епідемічною обстановкою у визволених областях, що склалася внаслідок господарювання окупантів. Також у першочерговому порядку вживалися заходи з відновлення роботи сільських лікарських дільниць для надання населенню кваліфікованої медичної допомоги та запобіганню спалахів важких епідемічних захворювань у сільській місцевості. Однією з найскладніших проблем у рамках відбудовного процесу було відновлення матеріальної бази закладів системи охорони здоров'я. Це було пов'язано передусім з відсутністю необхідних коштів, адже асигнування на відбудовні роботи, які виділялися упродовж 1943–1945 рр., були занадто малі.

¹ Барсуков М. И. Здравоохранения в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. Сборник документов и материалов / М. И. Барсуков. – М.: Медицина, 1977. – С. 388.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4616, оп. 1, спр. 6, арк. 74.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 83, спр. 3, арк. 30.

⁴ Там само, арк. 30.

⁵ ЦДАВО України, ф. 4616, оп. 1, спр. 6, арк. 73.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 189, арк. 111.

⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 1554, арк. 117.

⁸ Там само, арк. 110.

⁹ Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. Р. 3853, оп.1, спр. 5, арк. 21.

¹⁰ Там само, арк. 7.

¹¹ Там само, арк. 22.

¹² Там само, спр. 8, арк. 21.

¹³ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 2810, арк. 154.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 4616, оп. 1, спр. 9, арк. 2–3.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 4616, оп. 1, спр. 11, арк. 12.

¹⁶ Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни 1939–1945 рр. / М. Л. Головка. – К., 2004. – С. 580.

¹⁷ Там само, с. 579.

На основе архивных документов анализируется деятельность Украинского Красного Креста на освобожденных от нацистских оккупантов украинских землях в период 1944–1945 гг.

Ключевые слова: Украинский Красный Крест; Вторая мировая война; санитарные дружины; здравоохранение; инфекционные болезни; донорское движение; гуманитарная помощь.

Based on archival documents the author analyzes the activity of Ukrainian Red Cross on the Ukrainian lands, liberated from Nazi invaders during the 1944–1945.

Key words: the Ukrainian Red Cross; the Second World War; the Sanitary groups; the health care; the infectious diseases; the donor movement; the humanitarian aid.